

Валентина Січкаренко (Одеса, Україна)

«ЗОЛОТИЙ ФОНД» ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ І ОЦИФРУВАННЯ ОСОБО ЦІННИХ ТА УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ

Фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО) багатогранні і унікальні. Історія їх збирання почалася ще в березні 1920 року, коли Одеський Губревком, на базі Декрету Ради Народних Комісарів РСФСР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», розробив дев'ять пунктів «Положення про Одеський обласний архів» і закіпіла робота по організації архіву, збиранню та концентрації історико-революційних документів. В 1920 р. в архіві знаходилось 20 фондів (першими надійшли фонди «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора», «Канцелярія Одеського градоначальника», «Одеська міська управа», «Рішельєвський ліцей», «Одеське жандармське управління» та ін.); в 1931 р. на зберіганні вже нараховувався 671 фонд. Станом на 01.01.2015 р. в ДАОО лічиться 13.117 фондів (2.088.272 од. зб.), які складаються з 1523 фондів дореволюційного періоду (452.296 од. зб.), 11490 фондів радянського періоду (1.613.224 од. зб.), 104 фондів періоду Незалежності (22752 од. зб.), та 4726 фондів колишнього Партійного архіву (666.432 од. зб.). Хронологічно найдавніший документ датується 1572 роком (це польські грамоти, зібрані професором Новоросійського університету І.А.Лініченко). Серед документів архіву окремий інтерес займають фонди особового походження (153 фонди, понад 9000 справ). В архіві є також бібліотека з цінною колекцією книг та газет, яка налічує більш ніж 20000 примірників.

З 2003 року співробітники відділу зберігання, обліку та страхового фонду в ході перевірки стану документів почали фіксувати документи в справах з цікавими печатками, періодичними виданнями та фотографіями на картки. Так складалася картотека особово цінних та унікальних документів. Потім ці матеріали почали заносити в комп'ютерну базу даних. Згідно до наказу Державного комітету архівів України від 19.02.2008 р., відповідно до статті 14 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», а також «Порядку віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 року, була затверджена методика віднесення документів Національного архівного фонду (НАФ) до унікальних. Критеріями є походження, зміст та зовнішні ознаки; кожен охоплює певний склад характеристик документа, наявність яких є підставою для віднесення його до категорії унікальних: 1. походження - визначення ролі та значення авторів (фондоутворювачів) у житті суспільства, значність подій, явищ, предметів, відображених у документах, часу та місця їх виникнення; 2. зміст - встановлення значення інформації, що міститься в документах, вид документа, оригінальність документа; 3. час створення, давність документів; 4. зовнішні ознаки - форма фіксації та передачі змісту, особливості оформлення документа.

Під час обґрунтування унікальності певного документа можна застосовувати додаткові критерії або інші характеристики зазначених вище критеріїв. В ході роботи створилась своя система перегляду справ в фондах: щоб не пропустити будь-який документ у справі, ми почали проглядати поаркушно кожну справу фонду. Ця робота проводиться ретельно, без винятків, від першої до останньої справи фонду. Одночасно, переглядаючи справи, ми вносимо документи в базу даних по групах: 1. Друковані матеріали: книги, брошури, газети, журнали, фірмові бланки, афіші, об'яви, листівки, візитні картки, запрошення; 2. Креслення, плани, мапи; 3. Фотографії; 4. Музейні предмети; 5. Малюнки, літографії, гравюри; 6. Марки поштові; 7. Печатки. При внесенні інформації про документи в електронну базу даних, відзначаються основні показники: назва, дата, техніка виконання, матеріал, розміри. Паралельно скануються особливо цікаві, насамперед, видові документи (креслення, малюнки, фотографії). Потім ми копіюємо ці документи на компакт-диски і створюємо фонд користування.

Особливої уваги заслуговують друкарські документи. В справах нам зустрічалося багато книг, газет, журналів, брошур, бланків, запрошень, афіш, візитних карток, листівок тощо. Одні з них видавались періодично (газети та журнали), інші друкувались в обмеженій кількості

екземплярів (запрошення, листівки, візитні картки). Виявляючи такі документи у різних фондах, ми почали утворювати електронні реєстри - так були створені «підшивки» газет, надрукованих в Одесі та інших містах. Ці видання були надруковані, як правило, на папері низької якості, який з часом дуже швидко жовтіє, старіє, кришиться і рветься на зламах. Тим більш відрядно, що значна кількість газет збереглася в задовільному стані. Багато з них - унікальні примірники, наявністю яких у фондах може похвалитися не кожна бібліотека.

Одеса займає важливе місце в історії розвитку вітчизняної преси та друкарської діяльності.¹ Саме в тут відбулася одна з перших в Російській імперії спроб видання провінційної газети: «*Messenger de la Russie Meridionale, on feuille commerciale, publiee avec l'autorisation du gouvernement*», яка виходила французькою мовою протягом трьох з половиною років (1820-1823)¹. З ініціативи генерал-губернатора М.С.Воронцова, в 1827 р. почався випуск двомовної російсько-французької газети «Одесский вестник - Journal d'Odessa» (з 1831 р. російськомовну частину було виокремлено в самостійне видання). До штату газети увійшли поет В.І.Гуманський (за участі якого в газеті були надруковані вірші О.С.Пушкіна про Одесу; надавши до публікації передмову, він назвав ці вірші «грамотою на безсмертність для нашого міста»), етнограф О.І.Левшин, археологи І.П.Бларамберг та І.О.Стемповський, багато талановитих літераторів, визначних діячів культури, науки і освіти. На посаді редактора працювали академік М.П.Розберг, майбутній сенатор О.Г.Тройницький, професори Рішельєвського ліцею О.М.Богданівський і О.І.Георгіївський, відомі громадські діячі П.П.Сокальський, П.О.Зелений.

З 1868 р. офіційним виданням міста стала газета «Відомості Одеського градоначальства». Вона складалася з офіційної частини, де розміщувалися постанови вищої влади та розпорядження влади місцевої, та неофіційної, що включала огляди міжнародних та внутрішніх подій, об'яви. Редакція і контора розміщувались при канцелярії градоначальника; газета виходила щодня, окрім понеділка. Обмежена у своїй програмі, як офіційна, вона не мала достатньої кількості передплатників і переходила, внаслідок збитковості видання, від одного редактора до другого. З призначенням редактором-видавцем почесного громадянина С.Л.Ісаковича, це видання зайняло належне місце серед одеських газет (в 1886 р. її редактор, за особисті заслуги в друкарській справі, був представлений до ордену Св. Станіслава 3 ст.³).

Реформа друку 1865 р. дала поштовх бурхливому розвитку періодичних видань, і в Одесі одна за другою почали з'являтися різноманітні газети, засновані вже на приватному капіталі. Першою такою газетою став «Новоросійський телеграф», котрий вийшов в світ у 1868 р. Ця газета приділяла багато уваги потребам та проблемам розвитку всього Новоросійського краю. Друкарня газети знаходилась в Сабанському провулку № 2, видавцем, а з 1879 р. її редактором був М.П.Озмідов². Поважними періодичними виданнями можна назвати газети «Одеські новини» та «Одеський аркуш» (редактор-видавник В.В.Навроцький). В місті з'явилися і т.зв. «бульварні» видання: «Голоси Одеси», «Маленькі Одеські новини», «Одеська пошта».

У звіті Тимчасового комітету у справах друку в Одесі за 1914 р. зазначалося, що у місті на той час налічувалось 86 періодичних видань⁴. Під час роботи по складанню електронної бази, у фондах виявлено 53 найменування газет, які видавались (загалом - 2990 примірників). Газети збереглися в гарному стані, бо знаходились усередині справ та мало використовувались дослідниками. Є окремі номери газет на грецькій, німецькій, українській, болгарській, єврейській (ідіш) на інших мовах, серед них: «Одессаер Цайтунг» (1867, 1886), «Болгарская мысль» (1907), «Одесский влхенблат» (1912), «Гут Морген» (1911), «Эллиникос Астир» (1913), «Унзер Лебен» (1913), «Вісник Одеси» (1918), «Шолом-Алейхем» (біля 50 екземплярів) та ін. Найбільш повні колекції видань «Ведомости городского общественного управления» (2287 прим., 1864-1894) та «Ведомости Одесского градоначальства» (189 прим., 1874-1916).

Та чи інша постанова, проект чи рішення Одеської міської управи, що були зафіксовані на сторінках газет, знайдених у архівних справах, надають можливість прослідкувати історію життя міста, його будівництва та благоустрою, видатних подій. В газеті № 13 за 1880 р. знаходимо інформацію про проект пам'ятника О.С.Пушкіну, в № 44 за 1884 р. - про відкриття пасажирського вокзалу в Одесі; з доповіддю архітекторів Ф.Фельнера і Г.Гельмера про будівництво міського театру можна ознайомитись в № 81 за 1885 р.; в № 10 за 1886 р. надруковано лист М.Ф.Гамалєї про заснування в Одесі бактеріологічної станції, в № 91 за 1891 р. - об'яву про конкурс на проект пам'ятника Катерині II, та ще багато інших цікавих фактів.

Вважаємо за доцільне звернути увагу ще на один вид документів - фірмові друковані бланки різних установ та підприємств. Декотрі з них кольорові, з позолотою, тисненням. Це не тільки один з витворів художнього друкованого мистецтва, а й додаткове інформаційно-видове джерело. Бланки створювали талановиті художники, а друкували видатні видавці. Вони ретельно продумані, якісно та мальовниче виконані. Наприклад, бланки учбових закладів, як правило, були з зображенням портретів царських осіб, видатних діячів, гербів міст, спеціальною символікою. Так, на бланку свідоцтва єврейського чоловічого училища Б.К.Ланди зображено поета О.С.Пушкіна в різному віці з ілюстраціями до його творів. На бланках фабрик, заводів та підприємств відображається в малюнках їхня історія, з датою заснування, з нагородами виставок, примірниками продукції, преїскурантами. На багатьох бланках розрахунків відображено фасад будівлі установи, будь то магазин, склад, завод, ресторан чи готель. Це дає змогу побачити як виглядала будівля і сам заклад, який був там розташований (такий ілюстративний матеріал набирає особливого значення у разі відсутності інших джерел інформації того часу - малюнків, фотографій тощо). На бланку магазину-складу братів Петрококіно на вулиці Грецькій, зображено не тільки фасад будівлі, а й внутрішній інтер'єр магазину з іноземними товарами, яким там торгували. На бланках рецептів на ліки аптеки А. Гаєвського, зображений будинок Руссова, що знаходиться на розі вулиць Дерібасівської та Садової. Бланки аптеки І. Фельдмана та Г. Натанзона надруковані не тільки з зображенням будинку аптеки, а й гербу міста Одеси і виконані на різнокольоровому папері (рожевому, блакитному, жовтому).

У дореволюційних фондах ДАОО також було виявлено багато фотографій того періоду. В більшості вони знаходяться у фондах учбових закладів (Новоросійський університет, гімназії, ліцеї, училища) в особових справах студентів та учнів. Всі вони зроблені у фотоательє, наклеєні на паспарту, на звороті якого є інформація про фотографа та його нагороди на виставках. Тут зустрічаються роботи не тільки одеських майстрів фотографії Б. Готліба, Б. Граб'яжа, а й фотографів з інших міст (Вінниця, Житомир, Ізмаїл, Акерман, Черкаси, Кишинів, Казань). Фотографії в особистих справах студентів Новоросійського університету (Ф. 45. - Оп. 5) допомагають виявляти і описувати студенти-практиканти ОНУ імені І.І.Мечникова та ПНПУ імені К.Д.Ушинського. На цих джерелах можна прослідкувати, як змінювалась зовнішність студентів за роки навчання (при прийомі в університет, вони здавали свої учнівські фото, потім фотографувалися як студенти, подорослішали та змужніли); на фото репрезентовано варіанти гімназичної форми та одяг того періоду.

Серед знайдених у фондах ДАОО, є дуже цікаві фото. Наприклад, у «Сімейному фонді Бутенків» (Ф-778) зберігаються фото барона П.М.Врангеля та козаків військ 1-ї сотні його величності на плацу, в таборах, на кораблі (1914). У Ф 13 «Старший інспектор з нагляду за закладами друку та книжкової торгівлі в м. Одесі» є фото членів царської сім'ї та цесаревича Олексія (1909-1910). В різних фондах було знайдено унікальні фотографії: годинника торгової фірми «Брати Мейснер», які пропонували встановити на Карантинній башті на заміну зламаних (Варшава, 1888; Ф. 16, - Оп. 63); мозаїчних зразків для оформлення театру в Одесі (Венеція, 1886; Ф. 16. - Оп. 56); фото санітарної карети (зовнішній вигляд та усередині), яку використовували в період російсько-японської війни (Відень, 1904; Ф. 16. - Оп. 80).

До бази даних внесено велику кількість креслень та планів; повністю до неї увійшов фонд «Архітектурні об'єкти м. Одеси та інших міст Причорномор'я» (Ф. 895. - 482 од. зб.). У складі цієї колекції знаходяться три креслення, які були розроблені архітекторами Ф. Фельмером та Г. Гельмером в 1882 р. у Відні і представлені на затвердження в Одеську міську управу. Це боковий фасад, поперечний та поздовжній розрізи міського театру у м. Одесі. Вони виконані акварельними фарбами, тушшю, олівцем на ватмані, якій наклеєний на картон. Ці креслення віднесені до розряду унікальних документів Національного архівного фонду України.

Найбільша колекція креслень та планів знаходиться у фонді «Одеський будівний комітет» (Ф. 59). Установа була заснована за указом Сенату 18 лютого 1804 р.; займалася ремонтом і будівництвом житла, видачею дозволів на земельні ділянки під забудову, благоустроєм. Фонд налічує 5446 справ (1804-1869 рр.), в яких знаходяться біля 2000 креслень і планів Ф. де Волана, Ф. Фраполлі, Ф. Боффо, Г. Торічеллі, Ф. Моранді, Ф. Гонсіоровського та інших відомих архітекторів та інженерів. Креслення виконані на папері з філігранями акварельними фарбами, які й досі не втратили своєї яскравості. Більшість креслень з цього фонду вже відскановано.

В ДАОО зберігаються креслення автомобіля, омнібуса, вуличних ліхтарів, біпланів «Лебідь-12» та «Альбатрос», електричних підйомних машин (ліфтів), вагону поїзду, трамваю, пароплава-фрегата; малюнки гербів міст, прапорів купецьких судів, форми цивільних чиновників і мундирів Війська Чорноморського, павільйонів виставки 1910 р. в м. Одесі.

В фондах зустрічаються різні предмети з металу, тканини, скла, пластику. Деякі були вкладені в справу для підтвердження чи ілюстрації, прийняті за проханням утворювача фонду або його родича, чи навіть випадково потрапили до справи з документами. Так, в фонді Одеської міської управи (Ф. 16. - Оп. 86. - Спр. 467) знаходиться зразок «лінкроста» (пресована маса для облицювання стін), який був схвалений у 1910 р. для застосування на внутрішніх стінках та стелях вагонів електричного трамваю; в справі знаходяться також і зразки тканини для штор (один зразок кольору «хакі» типу «брезент» застосовувався в вагонах м. Москви, другий зразок «хакі» зі смугами було рекомендовано для одеських трамваїв).

У фонді 778 знаходиться медаль Ліонської школи витончених мистецтв (початок 30-х років ХХ сторіччя), яка належала художниці І.Є.Кармановій (в дівочтві Буковецькій). Медаль кругла, велика, металева з жіночим профілем та короною на голові у вигляді кріпосної стіни. На зворотній стороні відображення лаврового вінку зі стрічкою та гербом з левом. В цьому році в фонді «Канцелярія Одеського градоначальника» (Ф. 2. - Оп. 4) була знайдена цікава медаль із зображенням доктора Херцеля, яка була виготовлена в Єрусалимі в 1882 р.

За проханням вдови архітектора М.О.Шаповаленка, в особовий фонд її чоловіка (Ф. Р-7973), разом з документами були прийняті на зберігання його нагороди: орден «Трудового Червоного прапора», медалі «20 років Перемоги у ВВВ» (1965), «За доблесний труд в ознаменування 100-річчя з дня народження В.І.Леніна» (1970), значок «Партизан міста-героя Одеси». В особовому фонді професора А.Д.Бачинського (Ф. Р-8139) знаходиться значок «Кирило и Мефодій» (1969). В особовому фонді військового, колишнього коменданта м. Пловдив І.А.Боринського (Ф. Р-8046) знаходиться грамофонна вінілова платівка з піснями на болгарській мові «България», «Песен за Алеша», «Моя страна» (1971).

При створенні «Об'єднаного фонду караїмів» (Ф. Р-8101), його ініціатор та збирач, Б.З.Леві наполягав на прийманні документів разом з речами, які належали його родині. Тому фонд більш ніж інші фонди включає різні побутові предмети: тут знаходиться голка та планка з набору для плетіння рибацьких сіток, які належали Б.Й.Леві; саморобний керосиновий нічник-світильник, зібраний з скляної пляшки та гніту; кайма з тканини для вишивання; медичний молоток для перевірки рефлексів, який належав доктору Г.М.Сарра-Леві. В фонді зберігаються особисті речі батька Захарія Леві: ручна бритва в футлярі та брусок для заточки цієї бритви, запальничка металева, шкіряний гаманець, запонки, пряжка металева від поясу зі вставкою з оніксу; там же знаходяться й речі самого Бориса Леві: готовальня для креслення, яка складена з трьох різних циркулів та рейсфедера; чорнильна ручка і логарифмічна лінійка. Справа також містить стрічку з червоної тканини, яка була перерізана при спуску на воду судна «Інтерліхтер», збудованого на Кілійському СРЗ у травні 1979 р. Таким чином, з особових предметів фондоутворювачів можна навіть створити невеличку музейну експозицію.

Багато матеріалу в базах даних ДАОО вже накопичено. Інформація про деякі види документів була оприлюднена на сторінках інформаційного бюлетеню «Одеські архіви» у 2008 році.⁵ Готуються до видання матеріали про колекцію листівок та фотодокументів, які знаходяться в фондах архіву; також почалась підготовча робота для поступової публікації накопичених матеріалів по колекційним групам. Це тільки невеличкий екскурс в скарбницю Державного архіву Одеської області. Робота продовжується.

¹ Див.: Лернер Н. Первая одесская газета // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1901. - Т. 23. - С. 10-26; Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). - Одесса, 2002. - 360 с., та ін.

² Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 18, 34.

³ ДАОО. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 1695. - Арк. 43-47.

⁴ ДАОО. - Ф. 10. - Оп. 1. - Спр. 186. - Арк. 2-3, 31-39.

⁵ Сичкаренко В.К. Выявление документов с угасающим текстом // Одеські архіви. - 2008. - № 1 (4). - С. 28-30; Печатные издания - уникальные памятники Национального архивного фонда Украины // Одеські архіви. - 2008. - № 2 (5). - С. 23-25; Одесские газеты // Одеські архіви. - 2008. - № 4 (7). - С. 30-32.